

Heemkundekring Carel de Roy

Lente 2024

Jaargang 48 nummer 1

**Oude lindenboom en pomp
van voor 1932 volgens Pastoor Binck**

**Burgemeester
A. Schram senior**

**De Kuyper-
kaartjes**

**Even buurten met
Gijs de Werd**

De kuyperkaartjes van Alphen-Chaam

Kees Floor

Runstoof Lente 2025

Hugo Suringar (1834-1911) uit Leeuwarden

In juni 1864 plaatste de Provinciale Brabantsche en 's Hertogenbossche Courant een advertentie van Hugo Suringar (1834-1911) uit Leeuwarden. De uitgever, die in zijn woonplaats ook een boekhandel, drukkerij en veilinghuis had, stelde daarin de intekening open op een door hem uit te geven Gemeente-atlas van Noordbrabant.

Als auteur wist hij Jacob Kuyper (1821-1908) aan zich te binden. 'Deze

HUGO SURINGAR, te *Leeuwarden*,
stolt alom de intekening open op een

GEMEENTE-ATLAS
VAN
NOORDBRABANT,
NAAR OFFICIËELE BRONNEN ONTWERPEN DOOR
J. KUYPER.

Van elke der 185 Gemeenten dezer Provincie zal eene afzonderlijke Kaart worden gegeven, groot 17½ op 14 Ned. duim binnen den rand gemeten. Iedere Kaart zal, net gekleurd, aan de intekenaars op dezen Atlas worden berekend tegen **niet meer dan zeven cents**. Afzonderlijke Kaarten zullen verkrijgbaar zijn à **10 cents** per stuk, ten behoeve van het **onderwijs** 20 Exempl. van ééne Kaart à **f1.50** en 50 Exempl. à **f3.—**

Deze **Provinciale Gemeente-Atlas** zal een deel uitmaken van den

GEMEENTE-ATLAS VAN NEDERLAND,
die in ruim 4100 Kaarten, allen bewerkt door den heer **J. KUYPER**, zal verschijnen bij bovengenoemden uitgever. — Voor de intekenaars op den **completeen Gemeente-Atlas van Nederland** wordt de prijs per Kaart gesteld op **vijf cents**. — Nader omschrijving van het plan dezer uitgave is te vinden in het **Prospectus**, bij alle Boekhandelaren **gratis** verkrijgbaar.
(14435)

op het gebied van aardrijkskunde en cartografie gunstig bekende naam moge ten waarborg strekken van de nauwkeurigheid en de zorg welke zullen worden besteed aan de uitvoering van deze atlas...', aldus de uitgever.

Kuyper was aardrijkskundige, cartograaf, tekenaar-redacteur, mede-

oprichter en later erelid van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.

Jacob Kuyper (1821-1908 aardrijkskundige, carto-graaf, tekenaar-redacteur

In oktober 1865 liet de uitgever in eerdergenoemd dagblad weten dat een setje met de eerste vijftien kaartjes van de Gemeente-atlas van Noordbrabant via de boekhandel geleverd kon worden.

Ook van gemeenten in andere provincies zouden in dat jaar of de jaren erna setjes plattegronden worden uitgegeven. Aan de atlas werd nog enkele jaren gewerkt.

Pas in 1871 was het project voltooid

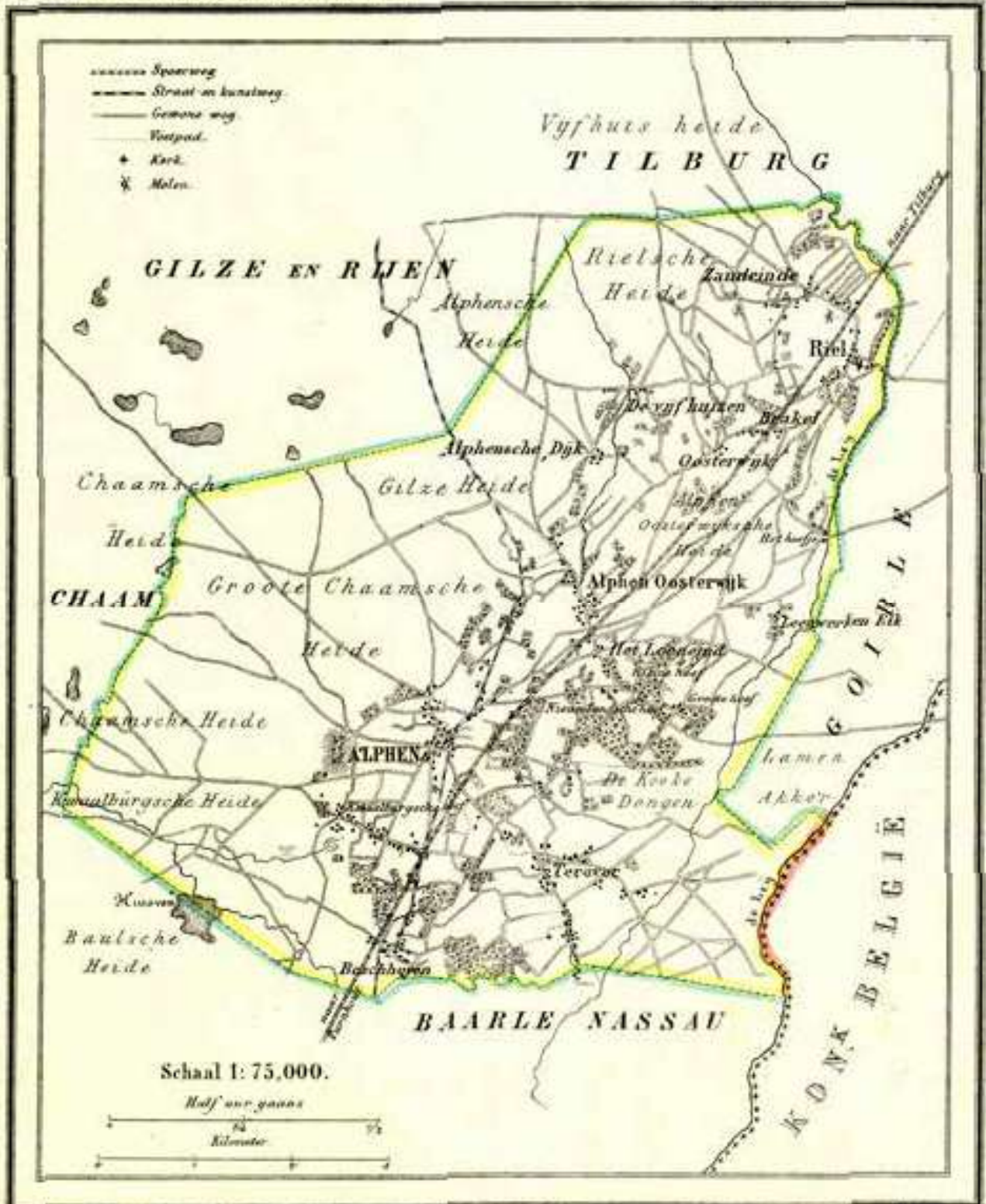
en konden complete atlassen worden geleverd. Een atlas van heel Nederland met uiteindelijk 1205 kaartjes kostte destijds ongeveer zeventig gulden. Een daarvan deel uitmakende atlas van alleen de provincie Noord-Brabant met 188 kaartjes kwam op ongeveer veertien gulden. Die provincieatlas bevatte plattegronden van alle 185 Brabantse gemeenten, een extra stadsplattegrond van de steden Breda en 's-Hertogenbosch en een overzichtskaart van de provincie.

Burgemeesters

Kuyper heeft Alphen & Riel, Chaam en het merendeel van de overige 1136 Nederlandse gemeenten die hij alle van een plattegrond voorzag, vermoedelijk nooit bezocht.

Hij baseerde zich bij het vervaardigen van zijn kaartjes namelijk op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en provinciekaarten.

Hij maakte daarvan naar eigen zeggen een verbeterde kopie, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een conceptkaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om 'van die drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren. Ook ergerde Kuyper zich mateloos aan een burgemeester die 15 gulden vroeg voor het geven van inlichtingen. 'Met zulke heeren valt niet veel te ploegen', zo schreef hij aan zijn uitgever.

Getekend door J. Kapper

5663 Buiders, 1875 Inwoners

Uitgave van J. J. Sijpe, te Leeuwarden

Getekend door J. Kuyper.

2987 Buiders. 1350 Inwoners.

Uitgere van Hoop Suringar te Leerswarden.

Kaartschaal

Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt, is de schaal van de kaartjes variabel. Het negentiende-eeuwse Alphen & Riel werd, net als de toenmalige naburige gemeenten Tilburg, Gilze & Rijen en Ginneken C.A., getekend op een schaal van 1 : 75 000.

Bij Chaam en Goirle was dat 1 : 50 000 en bij Baarle-Nassau 1 : 100 000.

Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van de gemeenten, werden onderaan de kaartjes de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. Kuyper beschikte over een lijst van alle Nederlandse gemeenten met bijbehorende oppervlakte volgens gegevens van het Kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

Chaan had 1350 inwoners, Alphen & Riel 1825.

Wegen en gebouwen

De kaartjes van de gemeentatlas bevatten volgens de legenda aanduidingen van onder andere wegen, spoorwegen en voetpaden. Bij wegen maakte Kuyper een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen, en wegen met

een verharding van straatstenen, puin of grind. De bijgaande kaartjes tonen slechts één verharde weg: van Breda naar Baarle Nassau door Chaam. Verder vermeldt de legenda kerken. In ons geval gaat het om de Willbrorduskerk in Alphen, de Antonius Abtkerk in Chaam en de Catharinakerk (later Antonius Abt) in Riel. Ook molens werden aangeduid, zoals de molen Zandeind in Riel, de houten molen of Akkermolen te Alphen en de stenen molen of Brakelmolen, eveneens in Alphen. De molen De Goede Verwachting te Chaam (Dassemus) ontbreekt.

Overigens is ook andere bebouwing opgenomen, waaronder de hoeven Nieuwlandsche hoof, Groote hoof, Kleine hoof, Leeuwerken Eik en Kwaalburgsche hoof (Hoeve ter Zande), alle in Alphen, Pellikansche hoof in Chaam en Het Hoefje (Riels Hoefke of Aesvoirtsche Hoef) in Riel. Volgens recensies uit Kuypers tijd werden leerlingen van scholen die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast als ze hun eigen woning of school op een kaartje konden terugvinden.

Ongerepte natuur

De kaartjes laten verder zien dat het landschap rond Alphen, Riel en Chaam werd gekenmerkt door uitgestrekte heidevelden, met vooral in Chaam talrijke vennen. De heides hadden elk hun eigen naam. Kuyper noteerde zoal: de Alphense, Rielse, Gilze, (Grote) Chaamse, Alphen Oosterwijkse, Kwaalburgsche,

Baulsche, Bleeke en Vijfhuis Heide. Door die heidevelden liepen verscheidene beken, zoals de Leij, de Broeksche beek, de Heijkantsche beek en de Laag Heiveldsche beek. Van de Chaamsche beek en de Strijbroekse beek is op de kuyperkaartjes wél de loop aangegeven, maar niet de naam.

Gemeentegrenzen

Kuyper besteedde veel aandacht aan de toenmalige, op de kaartjes met streepjeslijnen aangegeven gemeentegrenzen, die in het geval van Alphen-Chaam nog al eens afwijken van de huidige situatie.

Bij het vaststellen ervan was eertijds de voorkeur uitgegaan naar grenzen die gemakkelijk in het terrein te herkennen waren. Als gedeelten van een van de beken de grens vormden, was op die plek aan die voorwaarde voldaan.

Het verloop van de grens was dan net zo grillig als het verloop van de beek. Voorbeelden zijn de (Poppelsche) Leij langs de grens tussen Alphen & Riel en België, de Strijbroekse beek langs de grens tussen Chaam en België, de Chaamsche beek langs de grens tussen Chaam en Ginneken C.A. en de (Oude) Leij tussen Alphen & Riel en Goirle.

Op de heidevelden waren zulke herkenningspunten schaars of afwezig.

Dan koos men in overleg met de betrokken bestuurders en de landmeter twee grenspunten,

soms gemarkeerd met een stenen grenspaal, en werd de grens gevormd door een rechte lijn tussen die punten. Zulke rechte stukken zien we bijvoorbeeld aan de grenzen van Gilze & Rijen met zowel Chaam als Alphen & Riel.

Kleurgebruik

Om de gemeentegrenzen extra nadruk te geven, liet Kuyper ze voorzien van een markering in kleur. Het gebruik van kleur had voor zowel de auteur ('het zal wonderen doen voor het oog') als voor de uitgever een hoge prioriteit.

Suringar had eerst nog onderzocht of de inkleuring mechanisch kon geschieden, maar commercieel haalbare druktechnieken die de gewenste kwaliteit leverden, waren destijds nog niet beschikbaar. Het inkleuren van de kaartjes gebeurde dan ook met de hand in te Amsterdam of Leiden gevestigde kleurderijen, waar veelal kinderen in de weer waren met waterverf en penseel.

Standaard werden twee kleuren gebruikt. Bij gemeenten die tegen een provinciegrens of een landsgrens aan lagen, werd in principe een derde kleur toegepast.

Zo is op het kaartje van Alphen & Riel de gemeentegrens aan de binnenzijde geel gemarkeerd, aan de buitenzijde groen bij grenzen met buurgemeenten in de eigen provincie en rood bij de grens met België. Op het kaartje van Chaam is

de binnenzijde van de grenzen rood gemarkeerd en de buitenzijde geel bij gemeenten in de eigen provincie en blauw (verkleurd op de afbeelding) bij de landsgrens.

Suringar en Kuyper waren overigens lang niet altijd te spreken over de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

Datering

De kaartjes van de gemeentatlas zijn veelal voorzien van een jaartal, bijvoorbeeld 1866 bij Baarle-Nassau en 1869 bij Ginneken C.A. en Gilze & Rijen. 'Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken', zo schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang ervan te overtuigen.

Desondanks vermelden de kaartjes van Alphen & Riel, Chaam en Goirle, evenals het oorspronkelijke kaartje van Tilburg, geen jaartal; ze zijn waarschijnlijk van 1870, vlak voor de gemeentatlas gereed kwam en compleet geleverd kon worden.

Het kaartje van Baarle-Nassau was kennelijk snel op of aan vernieuwing toe. Al in 1867 verscheen er een herziene versie. Tilburg kreeg jaren later nog een herzien kuyperkaartje; dat verscheen in 1888.

Verharde wegen en spoorwegen

In de tijd waarin Kuyper zijn kaartjes tekende, werd druk gewerkt aan de infrastructuur. Belangrijke verbindingswegen werden verhard en spoorlijnen aangelegd.

De kaarten waarop Kuyper zijn gemeentekaartjes baseerde, waren daardoor mogelijk niet altijd actueel. Hij vroeg zijn informanten dan ook vaak naar eventuele recente wegverhardingen en naar de ligging en richting van net gereed gekomen spoorlijnen, stations en haltes.

Zo toont het kaartje van Baarle-Nassau van 1867 de weg van Gilze via Alphen naar Baarle-Nassau als verharde weg; op het kaartje van 1866 was die verharding nog niet aangeduid.

Het kaartje van Gilze & Rijen uit 1869 heeft die verharding dan weer wel, het kaartje van Alphen & Riel uit 1870 nog niet.

Kuyper moet ook geworsteld hebben met het Bels Lijntje. Op de kaartjes van Baarle-Nassau (1866) en Tilburg (1870) en op de overzichtskaart van de provincie (1867) is er geen spoor van te bekennen.

De kaartjes van Baarle-Nassau (herziene versie, 1867) en Alphen & Riel (1870) en latere provinciekaarten hebben de spoorlijn wél, al sluiten de trajecten in de beide gemeenten niet precies op elkaar aan. Ook op het herziene kaartje van Tilburg van 1888 is het Bels lijntje aangeduid.

Tot slot

De talrijke kaartjes, ontworpen en getekend door Jacob Kuyper voor zijn Gemeente-atlas van Nederland en de daarvan deel uitmakende Gemeente-atlas van Noordbrabant, genieten nog steeds grote bekendheid en populariteit.

Ze geven een goede indruk van hoe Nederland er in de tweede helft van de negentiende eeuw uitzag. De plattegronden zijn tegenwoordig op talrijke plaatsen op het internet te vinden.

Bronnen

1. Kuyper, J.: *Gemeente-atlas van Noordbrabant, naar officieele bronnen bewerkt*, Hugo Suringar, Leeuwarden 1871.
2. *Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar*, Allard Pierson, UvA.
3. Keyser, M.: *De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw*, *Caert-Thresoor* 11 (4), p81-86, 1994.

Figuren

1. *Advertentie uit de Provinciale Brabantscheen's Hertogenbossche Courant*, 17 juni 1864.
2. *Kaartje van de negentiende-eeuwse gemeente Alphen & Riel uit de Gemeente-atlas van Noordbrabant van Jacob Kuyper*. Datering: zonder jaar, vermoedelijk 1870. Bron: Bibliotheek Regionaal Archief Zuid-Utrecht (RAZU), Wijk bij Duurstede.
3. *Kaartje van de negentiende-eeuwse gemeente Chaam uit de Gemeente-atlas van Noordbrabant van Jacob Kuyper*. Datering: zonder jaar, vermoedelijk 1870. Bron: RAZU.

Portretten

1. Hugo Suringar (1834-1911), uitgever van de *Gemeente-atlas van Noordbrabant naar officieele bronnen bewerkt*, in 1881. *Collectie Allard Pierson/UvA*.
2. Jacob Kuyper (1821-1908), auteur van de *Gemeente-atlas van Noordbrabant naar officieele bronnen bewerkt*. Bron: BnF/Gallica.